

Соња Радивојевић

Етнографски институт САНУ, Београд
sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs

(Де)колонизација дигиталног окружења: интернет и нови(ји) медији као места савремених антрополошких истраживања и како им етнографски прићи*

Последње деценије двадесетог века донеле су бројне *заокрете* у антрополошкој пракси и теорији која из ње проистиче. Нове констелације геополитичких и друштвених околности на глобалном нивоу преобликовале су пејзаже терена на које су антрополози класичне епохе традиционално одлазили, истражујући *далеке, друге и другачије* културе, те су, повратком антропологије *кући*, односно померањем фокуса интересовања са традиционалних на савремена друштва и културе, отворени нови терени, који могу бити и дигитални. Означивши их као места где се одвијају смислене људске активности, са последицама и одговорима на њих, кроз дигитална окружења можемо се кретати, у њима можемо провести време лутајући или истражујући, разговарати, упознавати се, волети и постојати, доживљавајући их као саставни део нашег света. Имајући то у виду, у овом раду представићу развој идеје о местима у дигиталном окружењу као теренима савремених антрополошких истраживања. Дефинисањем кључних појмова и њиховим контекстуализовањем настојаћу да скицирам пејзаж и карактеристике новијег медијског универзума чији су интернет и социјални медији део, и од којих је дигитално окружење сачињено, а потом ћу представити пут *(де)колонизације* дигиталног окружења која се огледа у његовом истовременом постајању стварним антрополошким тереном, који можемо истраживати вишелокацијском етнографијом, и насељавању дигиталног окружења, тј. у његовом означавању социјалним простором.

Кључне речи: дигитално окружење, интернет, нови медији, вишелокацијска етнографија, савременост

* Текст је настао као резултат рада у оквиру Етнографског института САНУ за чију је реализацију средства осигурало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

(De)Colonization of the Digital Environment: The Internet and New(er) Media as *Places* of Contemporary Anthropological Research and How to Approach Them Ethnographically

The last decades of the twentieth century brought several *twists* and *turns* in anthropological practice and theory. New constellations of geo-political and social circumstances on a global scale have also reshaped the terrain landscapes traditionally visited by anthropologists of the classical epoch, exploring *distant*, *other*, and *different* cultures. Bringing anthropology home, by shifting the focus of interest from traditional to contemporary societies and cultures, has opened new terrains which can also be digital. Marked as places where meaningful human activities take place, with consequences and responses to them, we can move through digital environments, we can spend time wandering or exploring, talking, getting to know each other, loving and being, experiencing them as an integral part of our world. With that in mind, in this paper, I will present the development of the idea of places in the digital environment as the terrain of contemporary anthropological research. By defining key concepts and contextualizing them, I will seek to outline the landscape and features of the new(er) media universe, which the internet and social media are a part of, and which make up the digital environment. Then I will present the path of (de)colonizing the digital, reflected in its becoming a real anthropological terrain, which can be explored by multi-sited ethnography, and the settlement of the digital environment, i.e. by designating them a social space.

Key words: digital environment, internet, new media, multi-sited ethnography, contemporary

Увод: о измењеним пејзажима антропологије савремености

Готово читав век, чинило се да антропологија има „једноставан“ и јасан задатак – „оно што прави етнограф треба да ради јесте да некуда оде, да се врати кући са информацијама о томе како људи тамо живе и да те информације, у практичној форми, стави на располагање професионалној заједници“ (Geertz 1988, 1; в. Gavrilović 2004, 9). Овај нимало лак посао – што се, према канону који је озваничио Бронислав Малиновски, заснива на дуготрајном теренском раду на одређеној удаљеној локацији, при чему посредством посматрања са учествовањем истраживач успоставља блискост са истраживаном културом, друштвом и феноменом (Malinovski 1979) – почео се додатно компликовати средином прошлог века када је, услед политичких, културних и економских трансформација пејзажа, од специфичних и локалних ка оним глобалним, у питање доведен *предмет* антрополошког истраживања и, последично, сама наука. Фрагментарно, променом низа геополитичких околности, почевши од шездесетих година 20. века, попут ослобађања колонија или појаве различитих покрета за права угрожених, изопштених и маргинализованих група, антрополошки традиционални *предмет* интересовања почео се драматично мењати пред очима истраживача, а гласови новоослобођених *других* јасно су указивали на антрополошке *колонијалне грехе*, претећи да угрозе и позицију антропологије као привилегованог дискурса који полаже права на истину о њима. Ови спољашњи притисци који

су расли, ескалирали су током осамдесетих година 20. века, што се недвосмислено рефлектовало на саму дисциплину, доведши до кризе, а потом и краја антрополошког модернизма, који уступа место постмодернизму, и преиспитивањима која је он са собом донео. Постављајући питање – *шта после тисања културе?* (Rabinow & Marcus 2008, 16) – истраживачи су дотадашње научноистраживачке праксе, и теорије проистекле из њих, почели поново промишљати, учинивши да антропологија закорачи на савремене терене и отвори нове теме и питања, истовремено постајући рефлексивнија.

Иако је испрва изгледало да су предмет и терен антропологије угрожени, промене на теоријском и практичном нивоу услед промене курса и *повратка антропологије кући* (Peirano 1998) (или у случају српске етнологије – миграције из села у градове),¹ довеле су до пролиферације спектра тема и предмета истраживања на феномене савременог света. Отворивши ново поглавље у историји дисциплине, страх од *краја антропологије* (Comaroff 2010), који се надвио над њом у том периоду испоставио се као претеран, па је убрзо постало јасно да не треба страховати од губитка традиционалних антрополошких тема, већ да треба потражити *објекат рефлексије* у свом блиском окружењу. Окрећући се изучавању онога што можемо назвати *овде* и *сада* уместо далеког и ванвременског, истраживачи су се окренули разумевању тоталитета савременог света, фокусирајући се на карактеристичне феномене који обликују то *овде* и *сада* и који могу послужити као огледна поља за приказивање садашњости. Како Оже примећује, узрок прилажењу новим теренима треба тражити у потреби да се савременом свету изложеном убрзаним глобалним променама да смисао, те сматра да нам „ништа друго не преостаје него да се као у 19. веку бацимо на проучавање тих нових цивилизација и култура“ (Оже 2005, 31).

Ипак, ове *нове* културе, заједно са изгубљеном стабилношћу предмета и места истраживања карактеристичним за модерност, у светлу настанка

¹ Премда је настала и развијала се у другачијој интелектуалној традицији, српска антропологија, и њени теоретичари и практичари, крајем прошлог века почели су напуштати оквире етнологије која се темељила на проучавању искључиво традиционалне и националне културе, окрећући се истраживањима друштвене стварности и културне разноврсности, прилазећи на тај начин идејама англосаксонске социокултурне антропологије. Ове теоријско-методолошке промене својствене готово свим европским етнологијама приближиле су овдашњу науку светским токовима, отварајући *нове терене*, захваљујући *миграцији* истраживача из руралних у урбане пределе, те, посредно, ширењем спектра интересовања на феномене света у којем и сами истраживачи живе. У том смислу, промене у домаћој науци које се дешавају крајем 20. века (седамдесетих година у корпус интересовања по први пут улазе урбане теме, док је 1990. године назив Одељења допуњен речју антропологија – опширније в. Ковачевић 2015), временски се поклапају са тренутком када и англосаксонска антропологија преживљава велике промене и враћа се кући из егзотичних предела. Тако овај заокрет постаје еквивалентан померању фокуса домаћих истраживања са руралних на урбане просторе, чиме истраживачи постају заинтересовани за савремене теме и феномене, па данас, осим што у избору тема, приступа, метода, литературе итд. настојимо да пратимо англосаксонску антропологију, ми присвајамо и њену еволутивну и интелектуалну историју.

антропологије савремености, показале су потребу за прилагођавањем класичних приступа и парадигми, услед чега се оне ревидирају, али се не одбацују у потпуности. У том смислу, како Рабинов и Маркус примећују, за бављење антропологијом данас потребно је премостити јаз између прошлости и садашњости (Rabinow & Marcus 2008, 8), односно створити мостове који ће ова два периода повезати, чинећи наша савремена интересовања релевантним у контексту онога што традиционално разумемо као антропологију. Тако, закорачивши у садашњост, која је за Рабинова историјски отворен тренутак, у којем се оно што јесте или оно што је било мења (Rabinow & Marcus 2008, 6), антрополози данас скицирају и исцртавају пејзаже обликоване савременим феноменима попут медија, технологије, финансија или науке, пратећи кретања у свету у којем живе, али и своја истраживачка интересовања. У жељи да идентификују и именују те феномене и/или промене, они данас крстаре различитим теренима, који у савременом контексту могу бити и – дигитални.

Означена као *стварна места*, где се одвијају смислене људске активности, са узроцима и последицама, кроз дигитална окружења можемо се кретати и у њима проводити време, лутајући или истражујући, разговарати, упознавати се, волети и постојати, доживљавајући их као саставни део света у којем живимо. Имајући то у виду, у овом раду настојаћу да представим идеју о местима у дигиталном окружењу као локацијама савремених антрополошких истраживања. Дефинисањем кључних појмова и њиховим контекстуализовањем, пре свега, скицираћу пејзаж и карактеристике новијег медијског универзума чији су део интернет и социјални медији, а потом ћу реконструисати пут (де)колонизације дигиталног окружења – његово истовремено постајање *стварним* антрополошким тереном и социјалним простором. На крају, уместо закључка, представићу идеје о етнографском истраживању на више локација (*multi-sited ethnography*) (Marcus 1995).

Интернет и нови(ји) медији као места савремених антрополошких истраживања

О новости нових медија

Феномен медија нераскидиво је повезан са шире схваћеним настанком и развојем технологије, са којом је коеволуирао. Првом медијском технологијом, креираном у 15. веку, сматра се штампарска преса, чије деловање симболично може сумирати однос између медијског универзума и људског света. Остајући доминантан медијски облик све до 1920-их година, када је замењује такозвани бродкест (*broadcast*) медиј – радио, а потом телевизија и други електронски медији који се развијају током 20. века, штампа је имала значајну улогу у подржавању ширења модерности, као и обликовању фигуре модерног субјекта (Abu-Lughod 2002, 115–118). Слично штампани, то у савремености чине социјални медији, настали симултано са успоном интернета крајем 20. и почетком 21. века, који се сматрају и последњим ступњем у еволуцији медија, те њиховим најактуелнијим обликом.

Премда се данас, у контексту преласка на дигитални начин обраде информација, инсистира на употреби појма *нових технологија*, треба признати да ово питање отвара комплекснији истраживачки проблем, те да није једноставно дефинисати шта оне представљају. Иако се идеја новости чини заводљивом и обећава богат истраживачки потенцијал, узевши у обзир да су сви медијски облици у једном тренутку били нови, новост не треба бити схваћена здраво за готово па је тако подела на нове и старе медије релативна, те старо и ново, тј. традиционално и савремено треба разматрати у друштвеном и културном контексту, односно у времену и простору. Имајући то у виду, радије, када говорим о медијским, али и другим сродним феноменима, повезаним са еволуцијом технологије, опредељујем се за компаратив придева нов – *новији*, наглашавајући да су они постојали и раније, али су данас променили своје форме и појаве (Miller 2018, 3–4; Dajić & Radivojević 2019, 98), што може илустровати наведени пример штампе.²

Иако нема јединственог одговора на питање шта је ново у новим медијима, „није истина да ништа није ново под нетрепћућом светлошћу виртуелног сунца“, како примећује Том Боелстроф (Boellstrof 2008, 5). Подразумевајући постојање старијих, класичних облика, карактеристичних за епоху модерности, могуће је у односу на њих излистати својеврсне тешко неопазиве промене у сфери медија, које су пре еволуционог него револуционарног карактера. Посвећујући проблему новости читав први број часописа „Нови медији и друштво“ (*New Media and Society*, 1999), кључне ауторке и аутори интердисциплинарне области нуде различите одговоре на ово питање, приступајући му из различитих перспектива. Тако, Роџер Силверстон износи да ново у новим медијима реферира на прелаз ка дигиталним технологијама, које су истовремено утопијске и дистопијске јер *раде* ствари на нове начине, пружају нове видове моћи, стварају нове услове људског бивствовања и дејствовања, ослобађајући и угњетавајући у исти мах (Silverstone 1999, 10). Надовезујући се на ова запажања, издвајањем карактеристика нових медија, Постер износи да су они настали конвергенцијом постојећих медијских облика услед успона интернета, представљајући данас у најширем смислу оно што се може кодирати у дигитални сигнал и пренети се путем платформи заснованих на интернету. Такође, нови медији су инстантни јер подржавају просторно-временску трансформацију, и сужавање ове две кључне димензије људског постојања. У складу с тим, покретљиви су, јер им приступамо и употребљавамо их са различитих уређаја и различитих места, и интерактивни, засновани на комуникативним и креативним принципима (Poster 1999, 166). Ипак, иако ове сажете карактеристике описују најзначајније одлике, да бисмо их боље

² У том контексту, треба приметити да штампа суштински никада није нестала, већ је само променила свој појавни облик, захваљујући синергији текста са сликом и звуком, или ширећи се данас другим каналима и уз помоћ других технологија. Не много различита ситуација приметна је и код других медијских облика, попут касније насталог радија или телевизије, због чега је питање *новости* увек актуелно када су медији у питању.

разумели из антрополошке перспективе, потребно је погледати их изблиза, позиционирајући их у (дигитални) простор и време, али и у оквиру науке.

Рађање друштвенијег интернета и социјалних медија

Свесни да је за развој савремених, дигиталних технологија био потребан читав контингент идеја и процеса, који су се усложњавали и синхронизовали кроз време, њихов почетак везује се за осамдесете године 20. века. Мада су се први импулси настанка рачунара и рачунарских мрежа појавили током Другог светског рата, развијајући се као војне технологије (Axel 2006, 357), идеја о њима брзо је изашла из ове сфере, са циљем ширења ка јавној употреби. Поклапајући се са специфичним политичким и економским тренутком, какав су долазак Маргарет Тачер и Роналда Регана на власт, те ширење неолиберализма као светског система (Harvi 2012), развој у пољу науке крајем прошлог века, и такозвана микроелектронска револуција одредили су правац даљег развоја рачунара и рачунарских мрежа. Доживљавајући експанзију, изумом микропроцесора који су били у стању да обављају функције целог рачунара, микроелектронска револуција убрзо је почела да прераста у дигиталну револуцију, означивши прелазак на дигитални начин обраде информација, тј. прелазак на дигиталну парадигму. У том тренутку, такозвани „информациони аутопутеви“³ омогућили су синергију претходно раздвојених технологија какве су компјутер, телефон и електронски мас-медији, а за овај феномен почео се користити термин *нове информационо-комуникационе технологије* (Kasvio 2011, 34–35).

Појам информационо-комуникационих технологија (ИКТ) је свеобухватан, „кишобран појам“ који се односи како на тврде, очито материјалне уређаје (мобилне телефоне, рачунаре, ГПС уређаје, антене, сателите, (...)), тако и на оне готово невидљиве мреже, уз помоћ који се ови уређаји повезују и раде (интернет, информациони системи, комуникационе мреже (...)). Он реферира и на такозвану конвергенцију и међусобно преплитање постојећих медијских облика посредством интернета, односно њихов прелазак у дигитални облик (Jenkins & Deuze 2008, 6), при чему настају горепоменути нови медији. У том смислу, како Лев Манович примећује, са новим медијима идентификујемо све оно што користи рачунар за дистрибуцију и презентацију различитих текстуалних, визуелних и аудитивних садржаја, интегришући искуство некада раздвојених медија попут штампе, радија, телефона или телевизије у једно.⁴

³ Анет Маркам (Markham 2003), следећи когнитивну теорију метафоре, према којој метафоре обликују нашу перцепцију, успостављајући везу између онога што нам је познато и онога што је непознато, интернет сагледава као апстрактан и „неопипљив“ домен који се описује појмовима из конкретне домена као што су аутопут, алат или портал.

⁴ Да би појаснио шта подразумева под разликом између нових и старих медија, Манович даје пример фотографије која је, уколико се налази на ЦД-у, или у некој рачунарској бази – нови медиј (јер је кодирана у дигитални формат, састављена од јединица и нула), док се као штампана у књизи или новинама сматра „старим“ (Manovich 2001, 43).

Као централну димензију људског искуства са новим медијима, интернет је могуће означити темељном метаплатформом нових, социјалних медија која интегрише личне и масовне медије.⁵ Када о интернету говоримо у савременом контексту, ми говоримо о такозваном интернету друге генерације (Web 2.0), којим описујемо прелаз од статичних HTML страница, које су настајале почетком деведесетих година 20. века и подсећале на брошуре, ка динамичнијим и интерактивнијим искуствима која данас познајемо. Иако неки аутори појам интернета друге генерације сматрају помодном синтагмом (*buzzword*), коју је 2004. године промовисао Тим О’Реили, Web 2.0 постаје значајна тачка на путу успостављања интернета као друштвеног простора. Фокусиран на могућности колаборације и дељења, овако конструисан интернет, градећи архитектуру партиципације (O’Riilly 2009), створио је интерактивно, вишесмерно искуство за људе који га користе. С тим у вези, за разлику од ранијих модела комуникације, који су могли бити у облику интерперсоналне, дијадичке комуникације, која подразумева двосмерну размену информација између две или више особа у групи, што се сматра приватним доменом комуникације или комуникације у оквирима које једна особа шаље поруку групи, служећи се штампом или бродкест медијима (радијом и телевизијом) у јавном домену, развој друштвенијег интернета омогућио је успон такозване масовне комуникације (Gardoso 2011; Miller 2016). Тако, колонизујући простор између комуникације лицем у лице и традиционалног масовног емитовања, при чему границе између њих постају флуидније, масовна комуникација ствара могућност прослеђивања једне поруке многим, тј. неограниченом броју људи, помоћу технологије новијих медија. У овом контексту, преставши да буде перципиран и коришћен само као алат, учињен је први корак ка настанку друштвенијег, колаборативнијег, интерактивнијег и респонзивнијег интернета, а убрзо затим почело је и његово насељавање људима, из чега је уследило означавање интернета „социјалним простором“ (Gavrilović 2004, 10).

Иако идеја спајања људи с мрежом може звучати као научно-фантастично опште место, управо то је оно што се догодило у последњих петнаестак година. Алати који су омогућили учествовање људи у креирању интернета и садржаја на њему свој врхунац доживели су настанком социјалних медија, као главне компоненте захваљујући којој људи имају могућност да изразе себе на мрежи, због чега у неким контекстима социјални медији данас постају синоним за употребу интернета. Тако интернет и социјални медији нису само ствари или алати, или дигитална географија (Sade-Beck 2004, 46) у којој се људи осећају као *код куће*, већ и начин бивствовања (Miller 2016). Поставши интегрални део наших живота, место где

⁵ Треба напоменути да социјални медији представљају шири појам у односу на друштвене мреже јер су у Милеровом виђењу друштвене мреже само један облик широке палете социјалних медија који имају различите намене и функције (Miller 2016), што приложена илустрација приближава:

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7c/Conversationprism.jpeg>
(приступљено: 12.12.2019).

постојимо, и где се социјализујемо, купујемо, заљубљујемо, образујемо, тј. чинимо све оно што и у свакодневном животу, дигитално окружење са својим *местима* или *локацијама* постало је погодан терен антрополошког истраживања, интригирајући нас као истраживаче како садржајима, које у њему стварају људи, тако и различитим употребама и значењима која им се придају.

Постајање интернета *стварним* местом

Приметно је да технологија не ствара друштвене ефекте када се појави, већ када се почне активно користити, односно када постане „досадна“ и уроњена у свакодневицу. Постајући свакодневна и натурализована, употреба интернета и социјалних медија данас је истраживачки атрактивна, па се овим „оприродњавањем“ стичу услови за сагледавање специфичних и вишеструких особина како активних учесника у стварању различитих односа на мрежи и ван ње, тако и саме технологије као активне компоненте у овим процесима, која потпомаже дигитализацију нашег (друштвеног) живота, те међуодноса до којих долази током ових интеракција. Премда данас, у овом кључу свакодневне употребе, умногоме подразумевамо шта интернет представља, треба рећи да он није само канал за проток информација, већ да укључује социокултурна места на којима се одвијају људске интеракције. Иако га данас разумемо као место, односно као равноправну локацију теренског истраживање, или још једну арену наше стварности, теоријски пут до овог признавања и деколонизације тј. удаљавања од атрибута нестварног, кретао се кроз неколико етапа.

Такозвана прва генерација антрополошке и шире друштвено-хуманистичке литературе која се односила на интернет, перципирала га је као монолитну структуру, као сајбер простор без места (*placeless cyberspace*) (Miller 2016, 1), раздвајајући *стварни, физички, офлајн свет*, од оног *виртуелног, ефемерног, онлајн света*. Тако је интернет био схваћен као други ниво или слој стварности, у којем су се интеракције могле посматрати као стварне, али се суштински нису тако перципирале, што се манифестовало осмишљавањем појмова виртуелне реалности или мултипликовних светова (Miller 2016, 4).

Крајем осамдесетих година 20. века, Бодријар је интернет повезао са појмом симулације који је развијао у својој теорији. Он је виртуелност асимиловао дистопијском читању овог појма, означивши интернет као суперфицијалност, као лошу замену за социјално важне карактеристике коприсутности и интеракције лицем у лице (Baudrillard 1988). За разлику од њега, чини се да су постструктуралисти и постмодернисти описали интернет као својеврсну социјалну лабораторију у којој се на светлост дана могу изнети све социјалне разноликости и идентитети. Како се интернет појавио у јеку постмодернистичких разматрања о нестабилности и флуидности идентитета (опширније в. Buttler 1993; Narraway 1996; Miller & Slatter 2001, 5), може се рећи да су постмодернисти открили „природни“ афинитет према њему, видевши да интернет омогућава отварање нових тема и могућности што

кореспондирају са вредностима и питањима за која се занимају. Ипак, иако су пре нешто више од две деценије њихови приступи били револуционарни, савремена разматрања долазе до закључка да ако крећемо у истраживање интернета, ове идеје не би требало да буду полазишна тачка јер су застале на појму виртуелности (Miller 2016, 5–6), постајући анахроне у савременом тренутку, те их треба имати у виду, али искорачити даље.

Прве кораке ка ослобађању интернета од појма виртуелности, који је у раније поменутим студијама био кључни појам, реферирајући на супротност стварном, учинила је генерација такозваних дигиталних етнографа, почетком новог миленијума, закорачивши на овај, тада нови интелектуални терен. У оквиру тих раних етнографских истраживања интернета јавила су се два тренда – истраживање понашања људи применом класичног етнографског приступа (интернет као терен) и истраживање неке теме на интернету (интернет као извор). У овом контексту, Кристин Хајн је интернет посматрала као продукт културе којем је могуће прићи етнографски, ступањем у контакт са праксама унутар тог контекста. Тако је у интернет простору истраживала различите интеракције и комуницирала са учесницима тих интеракција, посматрајући га као *место* које се не разликује од физичког окружења и географских локација, инсистирајући на укидању дистинкције виртуелно : реално (Hine 2000, 55), те окончавши овим радом дугу расправу.

Слично њој, Том Боелсторф се, користећи сопствени идентитет за креирање аватара, упутио у свет онлајн игре „Други живот“ (*Second Life*), и означио га равноправним тереном, тј. екстензијом света у којем живимо. Прибегавши методолошком експерименту обзнањеном у „Сазревању у ‘Другом животу’“, ослонио се на традиционални етнографски приступ, објашњавајући да је етнографија предодређена за осветљавање интернет културе јер је предвидела друге светове (Boellstorf 2008, 6). Евоцирајући успомене на класичне етнографије насловом књиге, и уводним текстом, као и сећањем на Малиновског, Боелстроф каже да нас он још у првим редовима „Аргонаута западног Пацифика“ шаље на замишљене плаже, оживљавајући себе на другом месту, стојећи у ципелама (или на обалама) друге културе (Boellstorf 2008, 6).

На том трагу је и антрополошкиња Хедер Хорст истраживала однос између онлајн и офлајн света, показујући да се поредак недигиталних простора преноси на дигиталне. Тако се везе, укуси и вредности потврђују репрезентацијама на интернету, односно на социјалним медијима (Horst 2009, 108) које је истраживала међу адолесцентима на примерима њихових спаваћих соба.

Иако не долази из ужег, антрополошког круга, већ из сродних кругова социологије, психологије и СТС-а, незаобилазна ауторка у овој области јесте Шери Теркл, која је своја истраживања започела знатно раније, већ током осамдесетих година 20. века, бавећи се људско–технолошким односима. Интервјуима са корисницима, али и онима који се професионално баве технологијом, настојала је да приближи разумевање наших веза са

рачунарима, те како са њима интерагујемо на личном нивоу, показујући да су они како део спољњег света, тако и део нас самих (Turkle 2005 [1984]). Отварајући бројна филозофска питања, Теркл наглашава да њена идеја није бавити се теоријом по себи, већ начином на које су идеје о технологији инкорпориране у „популарну имагинацију“ људи. тј. шта људи о њима кажу, мисле и како их користе (Turkle 2005, 26) приближавајући се идеји етнографског истраживања.

На овом широком скупу литературе темељи се такозвана дигитална етнографија, укључујући низ теоријских заокрета који су били кључни за дефинисање етнографске праксе у последњих двадесетак година, истовремено отварајући дебату о утицају дигиталног на саму етнографску праксу (Pink et al. 2016), о чему ће више речи бити касније.

Све побројане идеје имале су утицај и на домаћу антропологију, па су се, у корак са теоријским и методолошким кретањима и *повратком антропологије кући*, што у домаћем контексту подразумева поменуто премештање фокуса истраживања са руралних на урбане средине и савремене теме, овдашње истраживачице и истраживачи почели ослањати на њих. Почетком новог миленијума, са масовнијом употребом рачунара и развојем интернета у Србији, они су започели истраживање дигиталног окружења и различитих феномена у њему, што можемо видети у радовима Љиљане Гавриловић (Gavrilović 2004; Gavrilović 2007; Gavrilović 2016), Ивана Ђорђевића (Ђорђевић 2005), Јадранке Ђорђевић (Ђорђевић 2006), Весне Трифуновић (Trifunović 2010), Гордане Благојевић (Blagojević 2011), Ане Банић Грубишић (Банић-Грубишић 2012), Соње Жакуле (Žakula 2012) или Марије Ајдук (Ajduk 2018).

У својој књизи „Стварније од стварног – Антропологија Азерота“, Љиљана Гавриловић констатује да је бављење дигиталним/виртуелним/синтетичким световима са маргина прешло у главни ток наука које се баве културом и друштвом, али да се у домаћој науци још увек ови гласови сматрају маргиналним (Gavrilović 2016, 28). Тако, дајући не само једну (ауто)етнографију у/о свету игара, она пружа шири преглед положаја „замишљених“ светова у оквирима рационалистичког дискурса модерног друштва, чији је један од основних циљева, потеклих од просветитељских идеја, обрачун са нерационалношћу (Gavrilović 2016, 27–39) са којом се дигитално повезује. Премда се ова размишљања односе превасходно на светове дигиталних игара, она умногоме објашњавају традиционални статус свих дигиталних окружења и активности које се у њима одвијају, доприносећи широј дебати о *стварности* дигиталног. У том смислу, запостављајући чињеницу да се друштвени односи из физичког, материјалног света атома депонују у дигиталне просторе битова, дигитална окружења олако су бивала означена као иреална, сматрајући се дуго времена мање стварним или нестварним. Појашњавајући матрикс дигиталне стварности, Боелстроф подсећа на Бејтсонов закључак да ни у физичком свету није све стварно, указујући на постојање игара или фантазије (Watson 1972, наведено према: Voellstroff 2016, 387), и нудећи четири могућности (не)стварног – физичко и

стварно, дигитално и стварно, физичко и нестварно и дигитално и нестварно (Boellstroff 2016, 388), изједначавајући тиме статус физичких и дигиталних окружења. Он не означава дигитално окружење као *нешто између*, већ га разуме као нешто што постоји независно од тога да ли га појединци посећују или не (Boellstroff 2016, 394), као стварни, саставни део наших свакодневних искустава, али и нас самих. Иако ће, према Боелстрофовом запажању, многи „преврнути очима“ на помен онтолошког заокрета (Boellstroff 2016, 387), он сматра да овај правац објашњења може помоћи у разумевању статуса дигиталног у оквирима света у којем живимо, без обзира на то да ли дигиталну технологију користимо или не јер смо део света са њом. Тако би онтолошко признавање статуса дигиталног света прекинуло изједначавање дигиталног са нестварним и физичког са стварним светом, што често можемо чути изван научних кругова који се током протекле две деценије залажу за укидање ове поделе.

Од виртуелног ка дигиталном свету

Као најзначајнија тековина истраживања интернета током прве деценије новог миленијума истакло се укидање границе између *виртуелног*, које се повезивало са дигиталним просторствима интернета, и *реалног*, као референце на наш физички свет, отворивши врата за будуће истраживачке подухвате, ближе традиционалним, холистичким етнографским истраживањима која се данас раде под окриљем дигиталне антропологије. Дигитална антропологија конципирана је као поддисциплина која истражује широко поље феномена и догађаја у дигиталном свету и интеракције између људи и дигиталних технологија, при чему Денијел Милер дигиталним означава све сводиво на бинарне кодове, не дефинишући га као апстракцију, већ га одређујући као плетору конкретних облика и процеса (Miller 2018, 1).⁶ Као потпоље које се бави читавим спектром људског искуства са овим технологијама, она се ослања на холистичку методологију са циљем смештања технологије у шири друштвени и културни контекст, тежећи истраживању сложености и контрадикција које из људско–технолошких односа произилазе. У том смислу, најновије дигиталне форме се перципирају као „модификације“ или „екстензије“ већ постојећих, које настају у физичком окружењу, и које, овако трансформисане, стварају дигиталне пејзаже. Како нико не живи само у дигиталном окружењу, Милер истражује употребу технологије у контексту, применом дуготрајног теренског рада у физичком и дигиталном окружењу, односно на различитим *местима* које људи насељавају. Проучавањем интернета на Тринидаду (Miller & Slater 2001), мобилног телефона на Јамајци (Horst & Miller 2006), као и низом готово класично холистичких, компаративних етнографских студија употребе и значења социјалних медија (Miller 2016; Wang 2016; Haynes 2016; Costa 2016; Nicolescu 2016; McDonald 2016; Sinanan 2017; Venkatraman 2017; Spayer 2017),

⁶ Ипак, Милер наглашава да ниједан покушај дефинисања појма дигитално не треба да прође неоспоравано, позивајући на отворену дебату.

он показује да је етнографски метод, који обједињује искуствену блискост у сусрету са истраживаним феноменом и укључивање саговорника посредством разговора, упркос багажу колонијалне прошлости, још увек актуелан и погодан методолошки и епистемолошки алат, примењив на истраживање дигиталних технологија и њихову употребу. Тако интернет са социјалним медијима више није *неместо* (Оже 2005), већ идеално место где антрополог може да доживи, проучава и додирне различите динамичне транснационалне и флексибилне социокултурне формације.

Док је на неке деловала ослобађајуће, ова просторна перспектива (Pleše 2011, 393), проистекла из новог статуса који је интернет стекао захваљујући деценијском напору антрополога, унела је немир и отворила питање реконцептуализације терена који се дуго заснивао на стабилности. Самим тим, и традиционални истраживачки метод – теренски рад заснован на дуготрајном посматрању са учествовањем – захтевао је ревидирање и домишљање расположивог методолошког репертоара.

Уместо закључка: о могућим методолошким кретањима по терену на екрану, испред и поред њега

Шаљиво започињући текст о такозваном виртуелном антропологу и истраживањима у виртуелном простору, Кат Вестон поставила је питање „шта је то што хода као етнограф, прича као етнограф, носи диктафон, непрестано пише белешке, објављује, путује на конференције и пријављује се за послове као етнограф, чак и моли, греша и ласка као етнограф, али није и никада неће бити ‘прави’ етнограф?“ (Weston 1997, 163), којим осликава дугогодишњу маргинализовану позицију оних истраживача који су се бавили и баве се проучавањем дигиталног света (виртуелних, сајбер, дигиталних етнографа).

Иако смо нешто више од две деценије удаљени од овог тренутка, и нешто мање од појма виртуелности, који је често имао негативну конотацију „нестварно“, како сам претходно представила, био је потребан дуг период за утемељење идеје о *интернету као стварном месту* у теорији и пракси. Велику улогу у рађању идеје о стапању мултипликованих стварности, услед припитомљавања технологије и њеног усидрења у свакодневицу, одиграла су управо поменута етнографска истраживања, пруживши нове увиде. Ипак, почетна истраживања интернета доводила су у питање оно што је означено као дефинишућа пракса и *sine qua non* антропологије, а то је идеја опсервације са партиципацијом. Сматрало се да овај метод не може бити примењен на проучавање интернета, јер није могуће пратити активности *стварних* људи на мрежи, као ни физички бити присутан *тамо*. Удаљавајући се од појма виртуелног, и истовремено се приближавајући појму дигиталног, које под своје окриље смешта све тврде, меке и флуидне видове савремене, дигиталне технологије што формирају такозвану „дигиталну топографију“, састављену од корисничких сајтова и адреса, омогућавајући људима да се „крећу“ са једног одредишта на друго (Sade-Beck 2004, 46), антрополози су почели да

откривају овај савремени терен, пратећи своје саговорнике и учествујући у животу „на мрежи“.

Иако је о самом теренском раду испричано већ доста теоријско-методолошких прича, још увек им се радо враћамо, сматрајући их нитима које нас повезују са дисциплинарним прецима и подсећају нас на херојска времена и истраживаче чије кораке покушавамо да опонашамо у измењеном контексту савремености. Премда овде нећу реконструисати читаву интелектуалну историју идеје терена и теренског рада (Gupta & Ferguson 1997), укратко ћу се осврнути на његова основна обележја, као и на метод који пружа довољно простора за кретање кроз различите терене савремености – вишелокацијску етнографију (*multi-sited ethnography*) (Marcus 1995), у настојању да прикажем потенцијале савремене етнографске праксе којима се можемо користити у различитим окружењима кроз која се крећемо пратећи актере свог истраживања, а која могу бити и дигитална.

О етнографији...

Као примарна антрополошка истраживачка метода, етнографија се, према канону који је озваничио Бронислав Малиновски, заснива на дуготрајном теренском раду на одређеној локацији, при чему посматрањем са учествовањем истраживач успоставља блискост са истраживаном културом, друштвом или феноменом (Malinovski 1979).⁷ У том смислу, посматрати значи опажати шта се око нас дешава и разумети о чему се ту ради, као и слушати и осећати, док учествовати значи бити део активности заједно са људима и стварима којима смо окружени. Ова врста истраживања не подразумева само упознавање *другости* посредством разговора, већ и укључивање у животе људи са којима интересујемо, а које називамо саговорницима. Успостављањем веза на различитим местима и помоћу различитих гестова или иступања, антрополог-етнограф настоји да успостави близак и искрен однос не би ли што боље спознао феномен који истражује, због чега је важно да осим спровођења разговора у облику формалних интервјуа, он буде и део спонтаних интеракција, захваљујући којима долази до правих увида, улазећи тако у непознате или мање познате светове.

Скрећући пажњу на партикуларно, специфично и локално, и пружајући богати квалитативни садржај о људском и нељудском свету сагледавањем из емске (инсајдерске) перспективе, етнографија је означена и као отворена пракса (Howell 2018). Тако су бројна мишљења да се моћ и особитост етнографског приступа огледају управо у флексибилности коју нуди јер се посматрањем, а не експериментисањем, и објашњавањем пре него предвиђањем (Kozinets 2015, 31) склапа слика свакодневице која гради наше живљено искуство, због чега се и сама антропологија описује као „мека“ или

⁷ Иако се Малиновски сматра „оцем“ теренског рада, треба узети у обзир да су идеје о антропологији као раднику на терену пре њега имали и Селигман и Риверс (Fabijeti, Maligeti & Matera 2002, 145).

„интерпретативна наука“. Ипак, то не значи да она није емпиријска – напротив. Отвореним откривањем и еклектичним приступом, који је фундаменталан за етнографију, и одбацивање хипотеза које се сматрају антитезом њеном духу, етнографија нуди контекстуално богато искуство, које се бележи различитим теренским техникама – писањем белешки, дневника, снимањем аудио и видео записа, бележењем формалних и неформалних разговора. Тако се, за разлику од протокола нормалне науке, који подразумевају праћење одређених правила и корака како би се дошло до циља, у етнографији, попут корака у животу који зависе од различитих околности, они прилагођавају различитим условима (Ingold 2014, 390) и тренутку. Иако далек од „тврде методологије“, етнографски приступ почеле су да усвајају и друге дисциплине попут студија културе, хумане географије или различитих покушаја тржишних истраживања чији је циљ проучавање друштвених димензија различитих феномена. Један од примера апропријације може бити такозвана нетнографија (*netnography*), коју Роберт Козинец представља као облик прилагођен проучавању онлајн заједница, чији је циљ прикупљање података о понашању потрошачких група (Kozinets 2002, 61), односно истраживањима у комерцијалне сврхе. У том смислу се, често неоправдано, етнографијом означава сваки вид квалитативног истраживања који је без антрополошких компоненти и који се не уклапа у дисциплинарне норме, што потенцијално може бити претња и злоупотреба која долази споља.

...и етнографском истраживању на више локација

Усвајајући поменуте принципе класичног етнографског приступа, услед промена контекста које се повезују са појавом економске, политичке и културне глобализације, и развојем технологије, тј. интернета и мобилних уређаја што асоцирају на покретљивост, компресију времена и простора и флексибилизацију, прихватљивом сматрам идеју реконцептуализованог терена коју нам Џорџ Маркус приближава посредством поменуте вишелокацијске етнографије (Marcus 1995). Како сам претходно истакла, некада су теренска истраживања била ограничена простором и временом, а сам терен подразумевао је постојање одређене теренске локације на коју се одлазило, боравило на њој одређено време, и са које се враћало у свакодневицу. Промена контекста у савременом свету и процеси у њему утицали су на то да антрополози напусте веранде колиба на „крају света“, и врате се *кући* у истраживачком смислу, проучавајући сопствене културе и савремене феномене. Тако је дуготрајни теренски рад на једној локацији у дугом временском периоду који „кључа као вода до одређене тачке“ (Mintz 1998, 117) остао за нама, уступајући место савременим истраживањима која (углавном) не подразумевају учење новог језика, и током којих готово да не напуштамо *кућу*, тј. контекст у којем живимо, не урањајући у радикално *друге*, далеке заједнице попут наших претходника. Из тог разлога, класичан начин етнографског рада на терену данас се пре сматра идејом него праксом.

Имајући све ово у виду, Џорџ Маркус представио је потребу за ослобађањем етнографије од везаности за један локалитет. Вођен идејом да

флуидни контекст захтева флуидну праксу праћења људи, објеката, веза, асоцијација, наратива и односа у распршеном простору кроз који се етнограф креће, сматрао је да је данас, услед детериторијализације друштвене стварности у глобалном, савременом свету, са географском мобилношћу, транскултурним контактима, измештеним местом и временом, и флуидним идентитетима, тешко концептуализовати истраживање на класични начин (Marcus 1995, 106–111). Премда се вишелокацијска етнографија може разумети као „практична теренска стратегија“ (Muir 2004, 193), она се у извесном смислу удаљава од канона, те постоји бојазан да може обухватити широко поље и различите феномене, али да притом изгуби „густину“ о којој Герц говори (Geertz 1973). С тим у вези, критичари су изнели бројне примедбе на рачун Маркусове методолошке иновације, од којих је можда најблажа да „није донео ништа ново под сунцем“ (Falzon 2016, 2), јер су много година раније „Аргонаути западног Пацифика“ писани као нарација о путовању и кретању које прати економску праксу од локације до локације, умањујући тако иновативност коју Маркусов приступ доноси. Ипак, допринос који не треба изгубити из вида јесте Маркусово ослобађање значења појма места (*cite*), које се почело користити не само за географске локације, већ и за архиве, библиотеке, медије (Wittel 2000), те места у дигиталном окружењу, отварајући врата иновативним и неконвенционалним темама, али и новим алатима помоћу којих данас истражујемо, сарађујемо са другим истраживачима, радимо онлајн интервјуе или анализе наратива. Тако се чини да Маркусова идеја одговора проучавању констелације савремених људско–технолошких односа, у које су уплетени покретни и непокретни уређаји и мреже, начини њихове употребе, њихова значења и размишљања о њима.

Иако у антрополошким круговима постоји бојазан да развој нових технологија и њихова употреба у оквирима антропологије може девастирати век борбе за успостављање теренског рада као специфичности дисциплине и вратити праксе такозване „салонске антропологије“ (Sera-Shriar 2014), на основу искустава савремених истраживања, чини се да она није потпуно оправдана. Истраживачице и истраживачи који се баве дигиталним технологијама, те истраживањем интернета и социјалних медија још увек се ослањају на етнографски метод и теренски рад базиран на разговору и опсервирању људи који користе технологије, као и њихово разумевање тих пракси и значења која им придају. Тако етнографија остаје „поносна фигура дисциплине од Малиновског, преко Герца до савременог теренског рада, и примарни метод сазнавања другости, било да је она дигитална или не“ (Abdin 2018), па ми данас са својим саговорницима проводимо време и водимо разговоре на више локација, односно – на екрану, испред и поред њега, прилагођавајући класичне методолошке алате савременом контексту и предмету интересовања.

Литература

- Abu-Lughod, Lila. 2002. "Egyptian Melodrama – Technology of the Modern Subject?" In *Media Worlds: Anthropology on New Terrain*, eds. Faye D. Ginsburg, Lila Abu-Lughod & Brian Larkin, 115–132. Los Angeles: University of California Press.
- Ajduk, Marija. 2018. „Razumevanje, stvaranje i slušanje muzike na internet sajtu YouTube: slučaj hora Viva Vox“. *Etnoantropološki problemi* 13 (2): 395–413.
- Axel, Brian Keith. 2006. "Anthropology and the New Technologies of Communication". *Cultural Anthropology* 21 (3): 354–384.
- Banić-Grubišić, Ana. 2012. „Istraživanje religije na internetu“. *Antropologija* 12 (3): 99–114.
- Batson, Gregory. 1972. *Steps to An Ecology of Mind. Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Los Angeles: Jason Aronson Inc.
- Baudrillard, Jean. 1988. "Simulacra & Simulations". In *Jean Baudrillard, Selected Writings*, ed. Mark Poster, 166–184. Stanford: Stanford University Press.
- Blagojević, Gordana. 2011. „Internet kao teren i sredstvo u savremenim etnološkim i antropološkim istraživanjima“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 134: 17–27.
- Boellstroff, Tom. 2008. *Coming of Age in Second Life. An Anthropologist Explores the Virtually Human*. New Jersey: Princeton University Press
- Boellstroff, Tom. 2016. "For Whom the Ontology Turns. Theorizing the Digital Real". *Current Anthropology* 57 (4): 387–407.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*. London: Routledge.
- Comaroff, John. 2010. "The End of Anthropology, Again: On the Future of an In/Discipline". *American Anthropologist* 112 (4): 524–538.
- Costa, Elizabeth. 2016. *Social media in southeast Turkey*. London: University College Press.
- Dajić, Ana & Sonja Radivojević. 2019. „Radio ‘na oblaku’: novi autorski pristupi u kreiranju internet radija“. *Etnoantropološki problemi* 14 (1): 97–117.
- Đorđević, Ivan. 2005. „Identitet u ‘virtuelnoj zajednici’: slučaj foruma ‘Znak Sagite’“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 53 (1): 263–274.
- Đorđević, Jadranka. 2006. "Internet – The Virtual Matchmaker". *Traditiones* 35 (1): 183–194.
- Fabijeti, Ugo, Roberto Maligeti & Vinčenco Matera. 2002. *Uvod u antropologiju – Od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.

- Falzon, Mark-Anthony. 2016. Introduction: Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research. In *Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*, ed. Mark-Anthony Falzon, 1–24. London: Routledge.
- Gavrilović, Ljiljana. 2004. „Etnografija virtuelne realnosti“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 52: 9–16.
- Gavrilović, Ljiljana. 2007. „Srpske izbeglice na Internetu: Između odbijanja i prihvatanja realnosti“. *Antropologija* 3 (3): 70–85.
- Gavrilović, Ljiljana. 2016. *Stvarnije od stvarnog. Antropologija Azerota*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Gardoso, Gustavo. 2011. “From Mass to Networked Communication”. In *Media Perspective in 21st Century*, ed. Stylianos Papathanassopoulos, 117–136. London: Routledge.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford. 1988. *Works and Lives. The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Gupta, Akhil & James Ferguson. 1997. Discipline and Practice: ‘The Field’ as Site, Method, and Location in Anthropology. In *Anthropological Locations Boundaries and Grounds of a Field Science*, eds. Akhil Gupta & James Ferguson, 1–46. Los Angeles: University of California Press.
- Haynes, Nell. 2016. *Social media in northern Chile*. London: UCL Press.
- Haraway, Donna. 1996. *Simians Cyborgs and Women*. New York: Routledge.
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hine, Christine. 2000. *Virtual Ethnography*. London: Sage.
- Horst, Heather. 2009. Aesthetics of the self: Digital mediations. In *Anthropology and the individual: A material culture perspective*, ed. Daniel Miller, 99–113. Oxford: Berg.
- Horst, Heather & Daniel Miller. 2006. *The Cell Phone. An Anthropology of Communication*. Oxford: Berg.
- Horst, Heather & Daniel Miller. 2012. *Digital Anthropology*. London: Berg.
- Howell, Signe. 2018. Ethnography. In *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, eds. F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch. <https://www.anthroencyclopedia.com/printpdf/262> (pristupljeno 3. marta 2019)
- Ingold, Tim. 2014. “That’s enough about ethnography!”. *Hau: Journal of Ethnographic Theory* 4 (1): 383–395.

- Jenkins, Henry & Mark Deuze. 2008. “Editorial. Convergence Culture”. *The International Journal of Research into New Media Technologies* 14 (1): 5–12
- Kasvio, Antti. 2011. The Emergence of ‘Information Society’ as a Major Social Scientific Research Programme. In *Informational Society. Understanding the Third Industrial Revolution*, ed. Erkki Karvonen, 19–47. Tampere: Tampere University Press.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Kozinets, Robert. 2002. “The Field Behind the Screen: Using Netnography for Marketing Research in Online Communities”. *Journal of Marketing Research* XXXIX: 61–72.
- Kozinets, Robert. 2015. *Netnography: Redefined*. London: SAGE.
- Malinovski, Bronislav. 1979. *Argonauti zapadnog Pacifika*. Beograd: BIGZ.
- Manovich, Lev. 2001. *The Language of New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Markham, Annete. 2003. “Metaphors reflecting and shaping the reality of the Internet: Tool, place, way of being”. Paper presented at the conference of the International Association of Internet Researchers in Toronto. <https://annetmarkham.com/writing/MarkhamTPW.pdf> (pristupljeno 20. avgusta 2020)
- Marcus, George. 1995. “Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography”. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- McDonald, Tom. 2016. *Social Media in Rural China. Social Networks and Moral Frameworks*. London: UCL Press.
- Miller, Daniel & Don Slater. 2001. *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.
- Miller, Daniel, Elisabetta Costa, Nell Haynes, Tom McDonald, Razvan Nicolescu, Jolynna Sinanan, Juliano Spyer, Shriram Venkatraman & Xinyuan Wang. 2016. *How the World Changed Social Media*. London: UCL Press.
- Miller, Daniel. 2016. *Social media in an English village*. London: UCL Press.
- Miller, Daniel. 2018. Digital Anthropology. In *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, eds. F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch. <http://www.anthroencyclopedia.com/printpdf/462> (pristupljeno 18. februara 2020).
- Mintz, Sidney. 1998. “The Localization of Anthropological Practice: From Area Studies to Transnationalism”. *Critique of Anthropology* 18 (2): 117–33.
- Muir, Stewart. 2004. Not Quite at Home Field Envy and New Age Ethnographic Dis-ease. In *Anthropologist in The Field. Cases in Participation Observation*, eds. Lynnne Hume & Jane Mulock, 201–215. New York: Columbia University Press.

- Ože, Mark. 2005. *Nemesta*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Nicolescu, Razvan. 2016. *Social media in southeast Italy*. London: UCL Press.
- Peirano, Mariza. 1998. "When Anthropology is at Home: The Different Contexts of a Single Discipline". *Annual Review of Anthropology* 27 (1):105–128.
- Pink, Sarah, Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis & Jo Tacchi. 2016. *Digital Ethnography. Principles and Practice*. London: SAGE.
- Pleše, Iva. 2011. Od virtuelnog prostora do web mjesta. Web forumi i fizički lokaliteti. U *Mjesto, Nemjesto, Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture prostora*, ur. Jasna Čapo & Valentina Gulin Zrnić, 393–398. Zagreb: Biblioteka Nova Etnografija.
- Poster, Mark. 1999. "Underdetermination". *New Media and Society* 1 (1): 12–17.
- Rabinow, Paul & George Marcus. 2008. *Designes for an Anthropolgy of The Contemporary*. London: Duke University Press.
- Sade-Beck, Liav. 2004. "Internet Ethnography: Online and Offline". *International Journal of Qualitative Methods*: 45–51.
- Sera-Shriar, Efram. 2014. "What Is Armchair Anthropology? Observational Practices in 19th-Century British Human Sciences". *History of the Human Sciences* 27 (2): 26–40.
- Silverstone, Roger.1999. "What's New About New Media?". *New Media and Society* 1 (1):10–12.
- Sinanan, Jolyanna. 2017. *Social media in Trinidad*. London: UCL Press.
- Spyer, Juliano. 2017. *Social media in emergent Brazil*. London: UCL Press.
- Trifunović, Vesna. 2010. „Internet kao teren: primer sakupljanja folklorne građe“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (1): 157–168.
- Turkle, Sherry. 2005 [1984]. *The second self: computers and the human spirit*. New York: MIT Press.
- Venkatraman, Shriram. 2016. *Social Media in South India*. London: UCL Press.
- Wang, Xinyuan. 2016. *Social media in industrial China*. London: UCL Press.
- Weston, Cat. 1997. The Virtual Anthropologist. In *Anthropological Locations Boundaries and Grounds of a Field Science*, eds. Akhil Gupta & James Ferguson, 163–184. Los Angeles: University of California Press.
- Žakula, Sonja. 2012. „Da li kiborzi sanjaju biomehaničke ovce? Telo i hiperrealnosti“. *Antropologija* 12 (2): 43–61.

Интернет извори:

Abdin, Crystal. 2018. “We Have Never Been Digital Anthropologist”. Блог Антродендум. <https://anthrodendum.org/2018/02/03/we-have-never-been-digital-anthropologists/> (постављен 3. фебруара 2018, преузет 15. марта 2020).

O’Railly, Tim. 2009. “*What is web 2.0? Design patterns and business models for the next generation of software*”. O’Reilly Media. <http://oreilly.com/web2/arc-hive/what-is-web-20.html> (приступљено 3. фебруара 2020).

Wittel, Andreas. 2000. Ethnography on the Move: From Field to Net to Internet. Forum: Qualitative Social Research 1 (1). [http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article /view/ 1131/2517 %26amp%3Bsa%3DU%26amp%3Bei%3DmkZ_\(pristupljeno 6. february 2020\).](http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1131/2517%26amp%3Bsa%3DU%26amp%3Bei%3DmkZ_(pristupljeno%206.%20februara%202020))

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.